

Leven om te kiezen, of kiezen om te leven?

Een sociaal-democratische visie op democratie

Kris Deschouwer

Docent politieke wetenschappen VUB

De burgerdemocratie van de VLD en een sociaal-democratische visie op democratie verschillen wezenlijk van elkaar. Tegenover de optelsomdemocratie van het liberalisme plaatsen sociaal-democraten een maatschappelijk project dat democratie heet.

Totalitaire en liberale democratie

In 1952 schreef J.L. Talmon een merkwaardig, en te weinig bekend boek. Het draagt de wat bevreemdende titel *The origins of totalitarian democracy*, en begint als volgt: "Deze studie is een poging om aan te tonen dat er zich tegelijk met het liberale democratietype en vanuit dezelfde premissen, in de achttiende eeuw een trend ontwikkelde naar wat we een totalitair democratietype zouden willen noemen. Deze twee stromingen hebben sinds de achttiende eeuw steeds naast elkaar bestaan. De spanning tussen beide stond centraal in de moderne geschiedenis, en is vandaag het belangrijkste probleem dat voorligt"¹.

Deze twee stromingen van het democratische denken zijn niet verschillend omdat de ene de vrijheid hoog in het vaandel schrijft en de andere die vrijheid ontkent. Beide vertrekken immers vanuit die vrijheidswaarde. Het verschil schuilt veeleer in de wijze waarop ze de politiek benaderen. De liberale democratie, zo stelt nog steeds Talmon, ziet het politieke als een proces van 'trail and error', als een vrije markt waarop ideeën met elkaar geconfronteerd worden, tot er uit die confrontatie een beslissing komt. Wat voldoende gevraagd wordt, zal dan politiek geleverd worden. En dat resultaat is goed en legitiem, zolang het vanuit die vrije en open procedure geproduceerd werd. De liberale democratie gaat er verder ook van uit dat er een reeks aspecten van het leven, zowel persoonlijk als collectief, buiten de politieke sfeer moeten blijven.

De totalitaire democratie daarentegen wil de politiek gebruiken om een waarheid te realiseren. Ze heeft een coherente boodschap over de nieuwe, betere en vrijere samenleving, en wenst die te implementeren. Talmon heeft het dan ook soms over 'messianistische' democratie. Het geeft elke handeling, zowel persoonlijk als collectief, een sociale betekenis, en gaat er dus van uit dat alle handelingen tot de politieke sfeer behoren. In naam van die betere samenleving wordt er op totalitaire wijze geregeerd.

Deze tweedeling is wat karikaturaal, maar zoals elke karikatuur heeft ze het voordeel van de duidelijkheid. Ze klaagt ook één van de beide types aan. De term 'totalitaire' democratie is paradoxaal, en wijst dus op een onoverkomelijke tegenstelling. De politiek die gevoerd wordt met het oog op het verbeteren van de samenleving, met het oog op de bevrijding van haar leden, is totalitair en kan dus eigenlijk geen democratie genoemd worden. Door de twee types in hun extreme vorm tegen elkaar af te zetten, is het mogelijk de excessen ervan aan het licht te brengen. Talmon doet dat dan ook. Hij kijkt daarbij in de eerste plaats naar de Franse Revolutie, en naar de wijze waarop in het bijzonder de Jacobijnen, geleid door hun gedrevenheid om het oude regime door een beter te vervangen en overtuigd van het feit dat ze geschiedenis aan het maken waren, de terreur in het leven riepen.

In dezelfde logica zit ook de socialistische maatschappijvisie, en de karikatuur van Talmon legt de excessen ervan bloot. De wijze waarop het communisme

'democratisch' wilde zijn, is niet goed te praten. De pogingen om een totaal transparante samenleving te maken, waarin alle handelingen politiek en dus politiek controleerbaar zijn (ook al is dat nergens ooit gelukt), de brute negatie van het recht op vrij spreken en vrij denken; het zijn de bekende excessen van dit regeren in naam van een betere wereld.

De sociaal-democratische visie op democratie zit ook in die traditie, maar is een veel mildere vorm van 'totalitaire' democratie. Het adjectief 'totalitair' past voor het extreme type, het past niet voor de sociaal-democratie. Die scheiding der geesten tussen communisme en sociaal-democratie is zo oud als het communisme zelf. Wat communisme en sociaal-democratie zeer zeker met elkaar gemeen hebben, is dat niet elke samenlevingsvorm even goed is, dat sommige doelstellingen te verkiezen zijn boven andere. Daarom vraagt de sociaal-democratie een grote aandacht voor het politieke als middel om een aantal doelstellingen te verwezenlijken, bekijkt het politiek niet als een spel dat alleen maar goed is wanneer de uitkomst niet vastligt. Het heeft een boodschap en wenst die politiek uit te dragen. Hoe die democratievisie dan precies ingevuld wordt, bekijken we dadelijk nog van naderbij.

Bij het andere democratietype, het liberale, spreekt men haast nooit over excessen. Dat staat op een merkwuurde en bijzonder ongeloofwaardige manier boven alle verdenking. Er is bovendien ook de idee – vooral sterk sinds 1989 – dat de liberale variant van de democratie uiteindelijk de enige is die overblijft, de enige die leefbaar is. Dat zou zo zijn omdat de andere variant, aan de andere kant van de nu ingestorte muur, duidelijk het onderspit heeft moeten delven. Omdat het communisme gefaald heeft (moest men tot 1989 wachten om dat te beseffen?), en omdat de meest extreme vorm van messianistische democratie onderuit gehaald is, zou alleen de democratie van de vrije markt nog legitiem kunnen zijn. Dat staat nu boven alle verdenking. De veranderingen in Oost- en Centraal-Europa worden dan ook gemeenzaam 'liberalisering' genoemd. Er zo over praten helpt in elk geval.

De tirannie van de vrijheid

De hedendaagse predikers van het liberale geloof hebben een gedrevenheid die erg veel doet denken aan die van de Franse revolutionairen. Zij hebben het gevoel op de top van de golf te zitten. Van daarboven is het moeilijk zijn blindheid te beseffen. En die liberale golf is

blind, omdat ze zich niet bewust is van de vernietigende excessen die schuilen in een onversneden toepassing van de liberale democratieprincipes. Het communisme heeft de sociaal-democratie geholpen door het extreem beeld te bieden waartegen het zich kon afzetten. Er mag gehoopt worden dat het liberale denken zich tot een liberaal-democratie kan bekennen vóórdát de tekorten van het onversneden recept tot maatschappelijke drama's zullen geleid hebben.

Het liberalisme van de jaren tachtig en negentig bepleit een verregeande individuele autonomie. De term 'burger' die de VLD daarvoor voortdurend in de mond neemt, beschrijft dat zeer goed. Elke burger moet maximaal in staat gesteld worden zijn eigen vrije keuzen te maken. In het 'Burgermanifest' verdedigde Verhofstadt dit zelfs met quasi-wetenschappelijke argumenten: "Ook in het moderne onderzoek van warmteprocessen (thermodynamica) of van ingewikkelde scheikundige en biologische verbindingen, constateren de vorsers dat zich binnen de allergrootste en allerkleinste materievormen keuzen voordoen"². De verdediging van de vrijheid om te kiezen lijkt op zich een evidente keuze. Wie kan er tegen vrijheid zijn? De liberale democratie drijft aldus op de stroom mee, strijkt de cultuur, die het spreken in termen van autonome en individuele keuzen steeds vanzelfsprekender doet lijken, niet tegen de haren in. Dat is de makkelijkste oplossing.

Het is vandaag inderdaad niet makkelijk om te wijzen op de mogelijke consequenties van het evidente en vaak zelfs beate aanvaarden van dat concept van de vrij kiezende burger. Wie dat doet moet een ingewikkelder en subtieler verhaal opzetten, en dat 'verkoop' minder goed (nog zo'n vanzelfsprekende term om over 'overtuigen' te spreken). Toch moet men de vraag durven stellen of een samenleving überhaupt kan functioneren wanneer ze is samengesteld uit burgers die maximaal vrij wensen te kunnen kiezen, uit burgers wier belangrijkste streefdoel het legitieme verdedigen van hun persoonlijke belangen is. Zijn er dan, buiten de tijdelijke associaties van mensen met toevallig gelijklopende belangen, nog sociale en politieke bewegingen mogelijk? Leidt het beoordelen van de resultaten van die bewegingen en van het beleid in het algemeen in individuele termen niet vanzelf tot een negatief oordeel over die bewegingen en over het beleid? Is met een dergelijke individualiserende cultuur überhaupt nog een samenleving mogelijk? In theoretische termen kan dat ongetwijfeld, net zoals in theoretische termen een volkomen geordende en gepland

de samenleving denkbaar is. De laatste is echter niet leefbaar, en de eerste evenmin. Alleen wordt dat te weinig gezegd.

Het is inmiddels weinig origineel, maar het blijft inhoudelijk wel zinvol te verwijzen naar de profetische bedenkingen die Alexis de Tocqueville maakte toen hij in 1830 in de Verenigde Staten de eerste tekenen van de liberale democratie mocht waarnemen. Overtuigd als hij was dat het despotisme van de aristocratische samenleving definitief zou verdwijnen, maakte hij zich zorgen over mogelijke moderne vormen van despotisme: "Wanneer ik denk aan de vorm die deze nieuwe tirannie zal aannemen, zie ik voor mij een massa van in alle opzichten gelijke mensen die rusteloos onbeduidende en banale genoegens najagen, die op zichzelf zijn teruggeplooid, die zich louter op hun gezin en een handvol kennissen richt en die zich van het bestaan van andere mensen nauwelijks bewust zijn, die nog slechts op zichzelf en voor zichzelf leven".

Een ander probleem van de onversneden liberale democratie is dat ze eigenlijk geen visie heeft op de politiek. Of anders gesteld: elke politiek kan goed zijn, als die maar op de juiste wijze tot stand is gekomen. De ethische normen die de liberale democratie hanteert, past ze toe op de procedures, op de manier waarop het debat gevoerd wordt, op de manier waarop de beslissingen genomen worden. Daar moeten de burgers vrij zijn en blijven. *De uitkomst zelf wordt niet aan ethische normen getoetst. De onzichtbare hand heeft altijd gelijk.* Net zoals het economische resultaat van een vrije markt altijd te verkiezen is, welke producten dat ook oplevert, is de democratie van de vrije burger altijd te verkiezen, welke politiek dat ook oplevert. En daarmee zit de liberale democratie weer op de golfstroom van een cultuur die meent dat alles moet kunnen. Welke argumenten zou het immers hebben om te stellen dat een aantal dingen niet kunnen? Dat zouden dan betuttelende argumenten zijn, bevoogdende argumenten, argumenten die doen alsof de burger niet in staat is om volkomen vrij zijn keuzen te maken. En dat kan niet, zoveel is zeker.

Een sociaal-democratische democratie

De sociaal-democratie kijkt anders tegen democratie aan, omdat ze anders tegen politiek aankijkt, een ander mensbeeld heeft, en een andere taal spreekt. Tegenover de procedurele burgerdemocratie van het liberalisme, plaatst de sociaal-democratie een maatschappelijk project dat democratie heet.

Allicht ligt hier meteen het meest essentiële verschil: de democratie is niet alleen maar een middel, het is een doel. De samenlevingen van vandaag en morgen, en niet alleen hun politieke procedures, moeten getoetst kunnen worden aan de democratische principes.

Democratie is permanent

Democratie is meer dan een set van regels die het politieke leven in een samenleving in goede banen leiden. Dat zou een erg schrale invulling van het begrip zijn. Een brede invulling van democratie steunt op een brede invulling van het politieke. Als politiek datgene is wat sturend optreedt in een gemeenschap, dan moet democratie aanwezig zijn waar er gestuurd wordt. Dat is het geval in die sferen die gemeenzaam als 'de politiek' aangeduid worden, maar die sturing is er ook in alle organisaties: scholen, bedrijven, vrijetijdsverenigingen, administraties, de markt. Overal moet de vraag gesteld worden: zijn er mogelijkheden en middelen om de regels, waaraan de leden zich moeten onderwerpen, via overleg en onderlinge afspraken vast te leggen? Er is voor dit soort dingen een decennium of drie geleden een goede term gemunt: inspraak.

Als democratie inspraak is, moet erover gewaakt worden dat het meer is dan een reeks regels die bepalen waar en wanneer er wat kan ingesproken worden. Inspraak die alleen procedure is, mist zijn doel volkomen. *Er kan immers niet van uitgegaan worden dat iedereen in alle omstandigheden even goed geïnformeerd is, even handig is en evenveel tijd heeft om zich te informeren en om te leren handig te zijn*⁶. Het volstaat niet het recht op inspraak te proclameren opdat het effectief zou bestaan. Wakkere burgers moeten wakker gehouden worden. Wie beweert dat zij die in slaap gesukkeld zijn toch het recht en de vrije keuze hadden om wakker te blijven, draait uiteindelijk de inspraak een lelijke loer. Ze wordt dan een karikatuur van zichzelf, houdt geen reële controle meer in, en geeft uiteindelijk de machthebbers de vrije baan. In naam van de democratie alleen maar de vrijheid proclameren, heeft perverse en bedenkelijke totalitaire effecten.

Democratie is een maatschappelijke plicht

Democratie kan dus niet louter als een recht worden gezien, als de vrijheid om al dan niet deel te nemen wanneer men dat wenst en waar men dat wenst. Democratie die echt als permanente inspraak wil functioneren, moet beschouwd worden als een sociale plicht. Dat ligt wat

moeilijker in de markt dan rechten en vrijheden, maar het is daarom niet minder essentieel voor een gezonde democratie. Democratie is te belangrijk om ze aan de toevalligheden van de vrijblijvende keuzen over te laten.

Democratie moet een plicht zijn, omdat het uitgangspunt van de democratie de samenleving moet zijn en niet de burger. De burger speelt in de democratie uiteraard een grote en centrale rol, maar niet geïsoleerd van het maatschappelijke weefsel. De burger speelt een rol als lid van de samenleving. Elke samenleving (en elke kleinere gemeenschap) neemt – liefst op democratische wijze – beslissingen, en legt ze op aan de leden ervan. Het lidmaatschap van de samenleving is dus een ontzettend belangrijk gegeven. Voor deelgroepen ervan kan (en moet) de vrijheid bestaan om zich er al dan niet bij aan te sluiten, doch voor de samenleving als geheel (d.w.z. de gemeenschap die afgebakend wordt door de grenzen van de gemeente, de provincie, de regio, het land) bestaat die vrijheid niet en kan ze ook niet bestaan. Lid zijn van de samenleving is evident, en gaat dan ook gepaard met een evidente betrokkenheid bij wat er gebeurt, met een evidente verantwoordelijkheid voor wat er gebeurt. De idee dat men à la carte lid kan zijn, zelf kan kan bepalen tot waar dat lidmaatschap gaat en vanaf waar men zich uit het geheel terugtrekt, is vanuit sociaal-democratisch oogpunt een misdadige gedachte. Deze houding kan eventueel (doch niet van harte) verdedigd worden ten opzichte van organisaties waarbij men zich vrij kan aansluiten (en waar democratie dan niet noodzakelijk als plicht moet opgevat worden), maar is dodelijk voor de sociale ethiek in de samenleving als geheel.

Het burgerschap dat bij een democratie hoort, is niet het 'utilitaire' burgerschap dat het liberalisme propageert, maar wel een 'normatief burgerschap'. Dat gaat ervan uit dat mensen nooit geïsoleerd zijn van elkaar. Dat is slechts een mythische constructie, een manier van spreken. Mensen zijn steeds verbonden in allerlei sociale entiteiten: families, vriendenkringen, verenigingen, klassen, geloofsgemeenschappen, volkeren. Deze entiteiten zijn niet vreemd aan het individu, staan er niet buiten en boven. Zij zijn integendeel de constituerende elementen van de individuen.

Opnieuw klinkt het in deze tijd beter en lijkt het evidenter ervan uit te gaan dat de gemeenschap, in al haar componenten, de individuen in hun vrijheids- en ontplooiingsdrang fnuikt. De consequentie daarvan is wel dat men ze dan ook effectief op die manier gaat zien en

interpreteren, en ernaar gaat handelen. Er groeit dan onherroepelijk een langzaam opgebouwde gefrustreerde vrijheidsdrang, die zich systematisch tegen beperkingen, limieten en regels gaat keren, en die zich uiteindelijk tegen de gemeenschap zelf keert⁸. Dat deze houding leidt tot stemgedrag dat algemeen als bedenkelijk en zelfs gevaarlijk beschouwd wordt, is inmiddels ook reeds duidelijk geworden⁹.

Bij deze idee dat democratie een plicht is, sluit ook de opkomstplicht bij verkiezingen aan. Die is best met sociaal-democratische argumenten te verdedigen. De plicht om te participeren kan een indicator zijn van het belang dat een samenleving aan de verkiezingen hecht, net zoals de schoolplicht een indicator is van het belang van het onderwijs. De democratie als plicht beperken tot of concentreren op die opkomstplicht, zou echter een vergissing zijn. Verkiezingen zijn immers maar één aspect van de democratie. Die is meer dan verkiezingen alleen. De opkomstplicht wordt best verdedigd als deel van een totale visie op de democratische samenleving. Als die daaruit losgeweekt wordt, blijft er enkel een lege verplichting. Wie niet in staat is om de democratie breder in te vullen dan alleen maar regelmatige verkiezingen waaraan vrije burgers participeren, kiest natuurlijk vanzelf tegen de opkomstplicht.

Democratie heeft organisaties nodig

Uit de stelling dat democratie een sociale plicht is, volgt automatisch dat democratie niet kan georganiseerd worden zonder rekening te houden met de bestaande sociale entiteiten in de samenleving. Democratie heeft met andere woorden organisaties nodig, is ingebed in de sociale entiteiten van de samenleving. De burgerdemocratie doet voortdurend alsof die er niet zijn (alleen de burger bestaat echt), en ontzegt organisaties dan ook een actieve rol in de democratie. De rol en de functie die ze moeten vervullen is echter veelvuldig en dus belangrijk.

Democratie kan niet beperkt blijven tot het maken van optelsommen tot wanneer de 50% bereikt is. Als alles en iedereen vooral moet verkozen worden, en als zoveel mogelijk beslissingen met verkiezingen (of referenda) moeten ondersteund of bekrachtigd worden, wordt er elke keer een vreemde sprong gemaakt. Eerst wordt er uitgegaan van vrije burgers die vrij hun stem uitbrengen. Zodra de helft van die stemmen gelijkaardig zijn, verdwijnen echter de individuele burgers en worden ze opgeslorpt door 'de burger', 'de kiezer'. Weg is de variëteit aan meningen. Alles en iedereen wordt over

dezelfde kam geschoren. Een dergelijke sprong moet wel degelijk gemaakt worden, tenzij men wacht tot wanneer er een perfecte consensus over iets bereikt is. Maar er kan wel naar gestreefd worden om die kwalitatieve sprong minder radicaal te laten zijn, en dat kan door niet van de burger naar 'de burger' te springen, maar van sociale bouwstenen van de maatschappij naar maatschappij.

Wanneer men dat doet, is de scheidingslijn ook minder scherp tussen het debat dat naar een uitslag leidt, en het opleggen van alleen van het resultaat van het debat. De democratie blijft doorlopen. Meningingen en preferenties van de burgers zijn geen gegeven waarmee vlotjes mathematisch kan omgesprongen worden. Preferenties worden gevoed, gevormd, veranderd. Dat gebeurt tijdens de sociale interactie, tijdens het debat, tijdens het overleg. In dat debat en dat overleg moeten de sociale organisaties dus een rol spelen. Zij geven gestalte aan de publieke opinie, zij dragen de publieke opinie, zij vormen de publieke opinie. En zij zijn het ook die op basis van de vastgestelde variëteit op zoek gaan naar een overeenkomst, naar een compromis. Dat compromis is geen poging om de bestaande verdelingen en verdeeldheden te laten verdwijnen in wat plots 'de wil van de kiezer' geworden is, maar wel een poging om met die verdeeldheden te leven. De optelsomdemocratie bevat een totalitaire tendens die alleen met een op sociale organisaties gebouwde democratie kan geparceerd worden.

De belangrijkste sociale organisaties in de democratie zijn onmiskenbaar de politieke partijen. Die moeten in een democratie zeer actief zijn. De rol van de partij is zoveel meer dan alleen maar vergaarbak zijn van individuele eisen en belangen. Een partij geeft aan die individuele eisen een meerwaarde door ze om te zetten, door ze kwalitatief te veranderen tot belangen en eisen van een deelgemeenschap, door ze in te bedden in een ideologisch project op lange termijn. Dat ideologisch project moeten de partijen ook zelf uitdragen. Zij moeten en mogen een stuk 'messianistisch' zijn, met hun blijde boodschap de boer opgaan. Een partij die dat niet doet, of die meent dat dit tot de categorie van de betutteling en de bevoogding behoort, zal altijd met de stroom meeroeien, altijd de gemakkelijkste weg volgen. Sommigen menen dat dit slaafse volgen van wat er maatschappelijk gebeurt het summum van democratie is. Dat klinkt op het eerste gezicht alweer erg goed: de politiek moet de burgers volgen. In toch nog niet zo ver vervlogen tijden noemde men die houding ook wel eens opportunisme, electoralisme, zijn huik naar de wind hangen.

Een zelden uitgesproken, maar niet minder cruciale functie van de politieke partijen en belangengroepen in een democratie, is het behoud van de steun voor de democratie zelf. Dat gebeurt niet door dagelijks die steun openlijk en ritueel te betuigen. Regimes waarin dat soort steun nodig blijkt, lopen meestal al op hun laatste benen. De functie die partijen vervullen is subtieler. Geen enkel regime overleeft zonder een voldoende dosis 'goodwill' bij de bevolking, zonder een bereidheid om zonder meer te aanvaarden dat het gevoerde beleid legitiem is, ook wanneer er niet concreet kan aangetoond worden welke precieze maatregelen heel precies tegemoet komen aan een aantal heel precieze wensen. Geen enkel beleid is in staat om legitimiteit te verwerven op basis van precieze antwoorden op de precieze vragen van de burgers. Een democratie kan dat zeker niet, omdat een democratie zo'n ruime vrijheid laat om zoveel vragen naar de politiek toe te communiceren. Het beleid kan slechts partiële antwoorden geven, en toch moet het legitiem en aanvaardbaar blijven. Dat kan slechts wanneer het beleid gevoerd en geduld wordt door organisaties die uitdrukkelijk gestalte geven aan de deelgemeenschappen in de samenleving. Die zijn de culturele en structurele buffers tussen de individuele vragen van de burgers en de noodgedwongen selectieve antwoorden van het beleid. Indien de politieke partijen en belangengroepen die actieve en duidende rol opgeven en slechts notarissen worden van de door de democratie veelvuldig opgewekte individuele politieke belangen, dan nemen ze een houding aan die op termijn de poten onder de democratie zelf wegzaagt¹⁰.

Sociaal-democratische of totalitaire democratie?

Democratie wordt met vrijheid verbonden. Dat is terecht en dat moet zo blijven. Democratie is de mogelijkheid die een samenleving krijgt om zichzelf te beheersen, om zelf te kiezen welke richting zij uitgaat, en daarvoor moeten aan alle burgers voortdurend maximale mogelijkheden tot participatie geboden worden. Democratie is een vorm van politiek bedrijven, en moet dus expliciet een collectief en maatschappelijk gebeuren zijn. Zo eenvoudig is het uitgangspunt van een sociaal-democratische democratie.

Ze verkondigt daarmee een boodschap die vandaag niet zo goed in de markt ligt. Het spreken over democratie laat zich heel vaak leiden door een individualistische, door een liberale invulling ervan. De vrijheid wordt dan de vrijheid van de burger, de vrijheid zelfs om zo weinig

mogelijk met de samenleving te maken te hebben. De sociaal-democratie ontkent die vrijheid van de burger niet, en daarom is ze nooit totalitair geweest, en zal ze het nooit worden. Ze situeert die vrijheid wel in een sociale context en in een maatschappelijke verantwoordelijkheid.

Het rationeel-individualistische en fundamentalistische discours van de burgerdemocratie voedt een cultuur die niet compatibel is met een duurzame democratie. Ze kan er zich wel op enten, ze kan er gebruik van maken om haar boodschap van onversneden vrijheid te verkondigen. Dit liberalisme kan niet overleven, want het heeft de democratie die het op termijn uitholt broodnodig. Nu de Berlijnse muur gevallen is, kan alleen maar steeds duidelijker worden dat de enig overgebleven totalitaire bedreiging van de democratie de liberale tirannie van de vrijheid is. Het einde van het liberalisme en het begin van een sociaal-democratische eeuw kunnen nu alvast aangekondigd worden.

- [1] Talmon, J.L., *The Origins of totalitarian democracy. Political theory and practice during the French revolution and beyond*. Penguin Books, Harmondsworth, 1952, blz. 1.
- [2] Verhofstadt, G., *Burgermanifest*, 1991, blz. 38.
- [3] Billiet, J., *Ondanks beperkt zicht. Studies over waarden, ontzuiling en politieke veranderingen in Vlaanderen*. VUB-press, 1993, blz. 160 e.v.
- [4] Deschouwer, K., *Politiek zonder boe of bah*. Kritak, 1992, blz. 42.
- [5] De Tocqueville, A., *Over de democratie in Amerika - tweede boek* (synopsis door P. Stouthuyzen). Acco, Leuven, 1993, blz. 103.
- [6] Vogels, M., *De dolgedraaide democratie*. In: Vogels, M. en Geysels, J., *Politieke herbebossing. Notities voor de 21ste eeuw*. Hadewijch, Antwerpen, 1993, blz. 33-34.
- [7] Elchardus, M., *Cultuurstrijd rond het burgerschap*. In: *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, 1991, nr. 11, blz. 895-912.
- [8] *Ibidem*, blz. 901.
- [9] Elchardus, M., Deschouwer, K., Pelleriaux, K. en Stouthuyzen, P., *Hoe negatief kan vrijheid zijn? Ongeloof, vrijzinnigheid en populistische ontvoogding*. In: Swyngedouw, M., Billiet, J., Carton, A. en Beerten, R., *Kiezen is verliezen. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen*. Acco, Leuven, blz. 27-40.
- [10] Easton, D., *Een systeemanalyse van het politieke leven* (synopsis door K. Deschouwer). Acco, Leuven, 1993.